

ΤΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΑΓΩΓΗΣ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (Πρ. «Αναμορφωτικά Καταστήματα»)

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΕΡΟΜΕΝΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ
ΤΩΝ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ/ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΑΓΩΓΗΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ, 1999, τόμ. ΜΑ', σσ. 300-325.

Εισαγωγή

Σε γενικές γραμμές, η παραβατικότητα ανηλίκων έχει απασχολήσει από τον προηγούμενο αιώνα έως σήμερα επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων. Ιδιαίτερα, η έρευνα της παιδαγωγικής σκέψης του παρελθόντος καταδεικνύει μια σειρά από παιδαγωγικούς προβληματισμούς, όσον αφορά στην αντιμετώπιση της αντικοινωνικής στάσης του παιδιού μέσα στο κοινωνικό σύνολο και ειδικότερα της νεανικής εγκληματικότητας¹. Αποτέλεσμα αυτού του προβληματισμού είναι η εκπόνηση και η συγγραφή, τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν, ποικίλων μελετών, συγγραμμάτων και δημοσιευμάτων στο γενικότερο γνωστικό πεδίο της Εγκληματολογίας και της Σωφρονιστικής, καθώς και η διεξαγωγή σύγχρονων ερευνών στο χώρο της ιδρυματικής και της σωφρονιστικής αγωγής των ανηλίκων².

---

¹ Αναφέρουμε ότι ο *J. Pestalozzi* στον 4^ο τόμο του έργου του «*Lienhard und Gertrund*» (Λεονάρδος και Γερτρούδη) (1787) διατυπώνει τις απόψεις του για το έγκλημα, τον εγκληματία και την ευθύνη της κοινωνίας, καθώς και τις ιδέες του για κοινωνική αναμόρφωση στα δεδομένα της εποχής του. Πολύ αργότερα, ο *A. Makarenko*, από την πλευρά της Σοβιετικής Παιδαγωγικής, ανέλαβε, με επιτυχή και υποδειγματικό τρόπο, να διαπαιδαγωγήσει τους ανήλικους παραβάτες του νόμου, τα «κοινωνικά επικίνδυνα στοιχεία», στο σταθμό «Μαξίμ Γκόργκι». Είναι χαρακτηριστικό το κορυφαίο έργο του «*Το παιδαγωγικό ποίημα*», μέσα από το οποίο προσεγγίζει τους ανήλικους παραβάτες υποδεικνύοντας το δρόμο προς τον εξανθρωπισμό και την κοινωνικοποίησή τους. Επίσης, ιδιαίτερη σημασία στο πρόβλημα των παραβάσεων και στον τρόπο αντιμετώπισης των παραβατών έδωσε ο *A. Neill*, στο πρόσωπο των οποίων αναγνώριζε φυσικές συγκρούσεις των επιθυμιών τους, των ενδιαφερόντων τους και των αναγκών τους μέσα στην κοινωνία. Για τις παραπάνω αναφορές, βλ. αναλυτικά Αντ. Κ. Δανασσίης-Αφεντάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική, τ. Β', Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής και Διδακτικής σκέψης, Δ'* έκδοση, Αθήνα 1993, σσ. 53-54, 208-211 και 280-281. Βλ., σχετικά με τη δραστηριότητα του *Pestalozzi*, Α. Α. Ρήγας, *Παιδαγωγική επιστήμη, τ. Β', Διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση της αγωγής (Συμβολή στην Ιστορία της Αγωγής)*, Β' έκδοση, Αθήνα 1993, σσ. 203 κ. εξ., και Π. Μαντζάνας, *Πεσταλότσι. Ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης. Ζωή-Έργο-Παιδαγωγικές ιδέες*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1993, σσ. 60, καθώς και *Το Παιδαγωγικό ημερολόγιο του Πεσταλότσι. Βιογραφικό Σημείωμα-Επιλογή κειμένων-Μετάφραση*, επιμέλεια: Αλέξανδρου Κοσμοπούλου, Αθήνα 1970. Ειδικότερα, για τον «προβληματικό έφηβο στην τάξη», βλ. Ι. Σ. Μαρκαντώνης, *Σύγχρονα ζητήματα Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας* (Άρθρα και μελετήματα), Αθήνα 1969, σσ. 168-207.

² Βλ. ενδεικτικά την έρευνα των Ν. Πανάγου, Μ. Ταβουλάρη, Σ. Τσόκλα, «Έρευνα για την κρατούσα κατάσταση και βελτίωση στα ιδρύματα αγωγής ανηλίκων και σωφρονιστικό κατάστημα ανηλίκων Κορυδαλλού», *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλία Δασκαλάκη*, Αθήνα 1991, σσ. 497-520. Επίσης, βλ. Ν. Ε. Κουράκης, Φ. Μηλιώνη και ερευνητική ομάδα φοιτητών της Νομικής Σχολής Αθηνών, *Έρευνα στις ελληνικές φυλακές, Α', Τα σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας*, «Ποινικά» αρ. 44, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995. Βλ. και Λ. Μπεζέ, *Ανήλικοι παραβάτες. Μελέτη 20 περιπτώσεων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.

Ωστόσο, το φαινόμενο της παραβατικότητας, και δη και της νεανικής, συνιστά επίκαιρο πρόβλημα για τη σύγχρονη κοινωνία σε παγκόσμιο επίπεδο. Η νεανική παραβατικότητα μπορεί να ιδωθεί ως μια έκφραση της υπαρξιακής αγωνίας του νέου ανθρώπου μέσα από την ψυχο-κοινωνική αναζήτηση της ταυτότητάς του. Σήμερα, μάλιστα, που η καμπύλη της παραβατικής και εγκληματικής συμπεριφοράς υψώνεται συνεχώς, ενώ παράλληλα αλλάζει και η φύση των εγκλημάτων, το συγκεκριμένο πρόβλημα θα έπρεπε ίσως να αντιμετωπιστεί κάτω από αυτό το πρίσμα.

Η αιτιολόγηση και η ερμηνεία της νεανικής παραβατικότητας σε νομικό, ψυχολογικό και κοινωνιολογικό επίπεδο δίδεται μέσα από μία πολυπλοκότητα δι-επιστημονικών προσεγγίσεων. Και αυτό, διότι η νεανική παραβατικότητα αποτελεί κοινωνικό πρόβλημα, σύνθετο και πολυπρισματικό, ώστε η ερμηνεία του και η αιτιολόγησή του να απαιτεί μια ποικιλία εννοιών -ψυχολογικών, κοινωνικών, νομικών και κοινωνιολογικών- που δεν μπορούν ίσως να συνδυαστούν σε μία ενιαία θεωρία ή μεθοδολογία. Ειδικότερα, η έλλειψη κοινωνικής προσαρμογής αποτελεί φαινόμενο ατομικό, διατομικό και κοινωνικό και πλήττει τόσο το άτομο όσο και το κοινωνικό σύνολο. Το σχήμα «*Άτομο-Σύνολο-Κοινωνικές σχέσεις*» υφίσταται ρήγμα, συχνά καταλυτικό για την ποιότητα και την ισορροπία των κοινωνικών δεσμών. Άμεση απόρροια αυτού του φαινομένου είναι πράξεις και συμπεριφορές αντικοινωνικού χαρακτήρα³.

Ο όρος «*εγκληματικότητα*» είναι τεχνητός και αποτελεί νομική κατηγορία που ορίζει συμπεριφορές, των οποίων η πραγμάτωση επισύρει την επίσημη κοινωνική αντίδραση. Στη θέση του έχουν προταθεί ηπιότεροι όροι, όπως «*παραβατικότητα*» και «*δυσκοινωνικότητα*»⁴. Ωστόσο, αυτό που πραγματικά υφίσταται είναι το ψυχολογικό φαινόμενο μιας μη αρμονικής ανάπτυξης του Εγώ, με αποτέλεσμα την έλλειψη προσαρμογής του ατόμου στις απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος, μέσα στο πλαίσιο του κοινωνικά έννομου και επιθυμητού. Η ουσία έγκειται στη διατάραξη της αρμονικής σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνικού περιβάλλοντος. Το άτομο δεν μπορεί να σταθεί στο ύψος των απαιτήσεων του κοινωνικού βίου και καταφεύγει σε ενέργειες, οι οποίες αντίκεινται στους θεσπισμένους κανόνες κοινωνικής συμβίωσης⁵.

Το περιθωριακό στοιχείο είναι ο καθρέφτης μιας κοινωνίας. Μέσα από αυτό διαφαίνεται ο βαθμός της κοινωνικής αποδιοργάνωσης, η αποτελεσματικότητα των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου και, προπάντων, προμηνύεται η ανάγκη της κοινωνικής αλλαγής. Πιστεύουμε ότι τα μηνύματα της εποχής μας συγκλίνουν σε μία πολιτική παιδαγωγικών προτεραιοτήτων, σε μία πολιτική πρόληψης του παραβατικού φαινομένου, πριν αυτό γεννηθεί. Και αυτό, διότι πολλά κοινωνικά προβλήματα έχουν συσχετισθεί με προβλήματα αγωγής⁶. Άλλωστε, στις ημέρες μας η πεποίθηση σχετικά με τις δυνατότητες της παιδαγωγικής προσέγγισης-αντιμετώπισης, όσον αφορά στο θέμα της νεανικής παραβατικότητας, έχει κερδίσει έδαφος μέσα από τη διερεύνηση νέων προσεγγίσεων για συνεχή κατάρτιση και μάθηση, τόσο των ανηλίκων όσο και των ενηλίκων, ανοίγοντας έτσι

³ Βλ. αναφορικά Λ. Μπεζέ, *ό.π.* Επίσης, βλ. Γ. Πανούσης, *Οι κοινωνικές σχέσεις ως αναγκαίοι όροι της εγκληματογένεσης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.

⁴ Βλ. Λ. Μπεζέ, «*Δυσκοινωνικότητα των νέων και δυσκολία προσαρμογής του αναμορφωτικού συστήματος*». Στο συμπόσιο: Μπεζέ Λουκία (επιμελήτρια έκδοσης), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων (Επανεκπαίδευση-Ένταξη)*, σσ. 29-38, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990 και Κ. Δ. Σπινέλλη, «*Ανήλικοι εγκληματίες ή νεαροί παραβάτες; Το πρόβλημα υπό το πρίσμα της "θεωρίας της ετικέτας"*», *Ποινικά Χρονικά*, 26, 1976, σσ. 785-800.

⁵ Πρβλ. Ι. Σ. Μαρκαντώνης, Α. Β. Ρήγα κ. συν., *Οικογένεια, Μητρότητα, Αναδοχή, Διεπιστημονική προσέγγιση*, εκδ. Δ. Μαυρομάτη, Αθήνα 1991, σσ. 237 κ. εξ.

⁶ Γ. Θ. Καρακατσάνης, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία και κοινωνιολογία του Σχολείου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σσ. 73.

νέες δυνατότητες κοινωνικής δράσης και θεσπίζοντας νέους τομείς πολιτικής παρέμβασης σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο.

Το πρόβλημα

Στο παρόν άρθρο, το επίκεντρο της προβληματικής μας οριοθετείται στην **παιδαγωγική διάσταση** της οργάνωσης των Ιδρυμάτων Αγωγής σε επίπεδο αποτελεσματικότητάς τους σχετικά με την προσφερόμενη αγωγή στους ανηλίκους των Ιδρυμάτων. Παράλληλα, γίνεται μία προσπάθεια συνολικότερης ερμηνείας του θεσμού των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων ως ιδεολογικού μηχανισμού στην ελληνική πραγματικότητα.

Ας μας επιτραπεί να παραθέσουμε, υπό μορφή ερωτημάτων, κάποιες σκέψεις ερευνητών που θεωρούμε ότι συνδέονται με τον παραπάνω προβληματισμό, θέτοντας εύστοχα και καιρία το πρόβλημα της ιδρυματικής αγωγής των ανηλίκων στην ουσία του⁷. α) Το πρώτο ερώτημα αναφέρεται στις δυνατότητες της Παιδαγωγικής επιστήμης και πώς αυτές -οι δυνατότητες- συσχετίστηκαν με προληπτική αγωγή μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Μήπως η ανεπαρκής και μη ικανοποιητική χρησιμοποίησή τους είχε ως αποτέλεσμα την εξώθηση ανηλίκων στην παραβατική συμπεριφορά;⁸ β) Το δεύτερο ερώτημα έχει να κάνει με το σκοπό του εγκλεισμού των ανηλίκων στο Ίδρυμα Αγωγής, όπως αυτός εκφράζεται στην πραγματικότητα. Μήπως η αναμορφωτική διαδικασία με το μικρότερο οικονομικό και ανθρώπινο κόστος δίδει απλά την εντύπωση εκπλήρωσης της προστασίας του ανηλίκου εφησυχάζοντας το κοινωνικό σύνολο;⁹.

Μεθοδολογία

Η έρευνα γίνεται για την πληρέστερη γενικά *απεικόνιση της υπάρχουσας κατάστασης* στα Ιδρύματα Αγωγής ανηλίκων αρρένων Κορυδαλλού και Βόλου, καθώς και στο Ίδρυμα Αγωγής ανηλίκων θηλέων Παπάγου. Οι ερευνητικές συνεντεύξεις¹⁰ αποσκοπούν στη διερεύνηση των συνθηκών που επικρατούν και των αναγκών που διαφαίνονται μέσα από την πράξη και τους προβληματισμούς του επιστημονικού προσωπικού. Σκοπός είναι η **διερεύνηση παραγόντων** που αφορούν στην παρεχόμενη αγωγή μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής ανηλίκων.

⁷ Έρευνες έχουν αποδείξει ότι η ελλιπής λειτουργία των Ιδρυμάτων Αγωγής εξαιτίας της ακατάλληλης υλικο-τεχνικής υποδομής που επηρεάζει άμεσα το σύστημα αγωγής των ανηλίκων, σε συνδυασμό με την έλλειψη προϋποθέσεων μεταϊδρυματικής αρωγής για την επαγγελματική αποκατάσταση και την κοινωνική επανένταξη των εξερχόμενων ανηλίκων από το ίδρυμα, ευνοεί σαφώς την υποτροπή τους στην εγκληματική σταδιοδρομία. Βλ. σχετικά την έρευνα των Ν. Πανάγου, Μ. Ταβουλάρη, Σ. Τσόκλα, *ό.π.*, σσ. 97-520. Επίσης, βλ. Α. Χάιδου, *Η ιδρυματική και εξωιδρυματική μεταχείριση των ανηλίκων στην Ελλάδα και το εξωτερικό*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990, σσ. 39 κ. εξ. Επίσης, βλ. Ν. Ε. Κουράκης, *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, Α': Θεωρία και πρακτική της ποινικής καταστολής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ. 59 κ. εξ.

⁸ Π. Σαββουλίδης, «Κοινωνικοποίηση και επανακοινωνικοποίηση». Στο συμπόσιο: Μπεζέ Λουκία (επιμελήτρια έκδοσης), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων (Επανεκπαίδευση-Ένταξη)*, σσ. 303-305, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σσ. 304. Βλ. αναφορικά και Α. Morris, Μ. McIsaac, *Juvenile justice? The practice of social welfare*, Heinemann Educational Books Ltd, London 1978, σσ. 147.

⁹ Λ. Μπεζέ, *ό.π.*, σσ. 117.

¹⁰ Βλ. L. Cohen, L. Manion, *Research Methods in Education*, Croom Helm Ltd, London 1980. Το συγκεκριμένο βιβλίο κυκλοφόρησε μεταφρασμένο στην ελληνική γλώσσα με τον τίτλο: *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μετάφρ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου, εκδ. Έκφραση, Αθήνα 1997, σσ. 243.

Η συγκεκριμένη έρευνα έχει δεδομένο τοπο-χρονικό χαρακτήρα και περιορισμένο δείγμα λόγω του περιορισμένου σε αριθμό επιστημονικού προσωπικού των Ιδρυμάτων Αγωγής της χώρας μας. Η προσδιοριστική ιδιότητα του σκοπού της έρευνας περιορίζει την έρευνα τοπο-χρονικά και οριοθετεί τον πληθυσμό της μόνο στο επιστημονικό προσωπικό. Περιοριζόμαστε, επομένως, στη διερευνητική-περιγραφική καταγραφή των διαφόρων εκφάνσεων -γενικές τάσεις- του ερευνητέου φαινομένου ερμηνεύοντας, παράλληλα, εντός των εφικτών πλαισίων γενίκευσης¹¹. Οι ερευνητικές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν βάσει ενός ορισμένου διαγράμματος -ερωτηματολογίου με επιλεγμένα θέματα-ερωτήματα. Οι ερωτήσεις ως μεμονωμένα ζητούμενα εντάχθηκαν σε γενικότερες ενότητες.

Ο σκοπός της έρευνας και το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης καθόρισαν και το πληθυσμιακό πεδίο από το οποίο ζητάμε τις πληροφορίες¹². Κριτήριο για την επιλογή του πληθυσμού υπήρξε η συνάφεια του προσωπικού με το σύστημα της αγωγής των ανηλίκων. Έτσι, ως **στατιστικός πληθυσμός της έρευνας επιλέχθηκε το επιστημονικό προσωπικό των Ιδρυμάτων Αγωγής** της χώρας μας. Κατ' εξαίρεση επιλέχθηκε από το διοικητικό προσωπικό ο Διευθυντής, διότι κρίθηκε από την προσωπική επαφή που είχαμε μαζί του ότι, λόγω της διοικητικής του θέσης, έχει ουσιαστικό ρόλο στο σύστημα αγωγής των τροφίμων.

Στο προσκαλούμενο δείγμα περιλήφθηκε **ο στατιστικός πληθυσμός στο σύνολό του**. Συνολικά ερωτήθηκαν δεκαπέντε (15) άτομα: α) έξι (6) άτομα από το Ί. Α. αρρένων Κορυδαλλού (40,0%), β) πέντε (5) άτομα από το Ί. Α. θηλέων Παπάγου (33,3%), και γ) τέσσερα (4) από το Ί. Α. αρρένων Βόλου (26,7%).

Στο «δείγμα» δεν συμπεριλήφθηκαν οι καθηγητές του Γυμνασίου του Ιδρυμάτων Αγωγής θηλέων, το οποίο αποτελεί παράρτημα του Γυμνασίου Παπάγου, διότι από τη συνάντηση που είχαμε μαζί τους διαπιστώθηκε ότι δεν συμμετέχουν στο σύστημα αναμορφωτικής αγωγής των ανηλίκων μέσα στο ίδρυμα. Αντιθέτως, οι δάσκαλοι των Ιδρύματα Αγωγής αρρένων Κορυδαλλού και Βόλου συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα, διότι έχουν άμεση σχέση με το σύστημα αγωγής των ανηλίκων του Ιδρύματός τους.

Συμπεράσματα από τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Από τα δημογραφικά και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του δείγματος οδηγηθήκαμε σε κάποια συμπεράσματα:

- Ο μέσος όρος της ηλικίας των δεκαπέντε συμμετεχόντων είναι 45,5 έτη και η τυπική απόκλιση είναι 7,46. Κατά συνέπεια, συμπεραίνουμε ότι ο μέσος όρος ηλικίας του επιστημονικού προσωπικού των Ιδρυμάτων Αγωγής της χώρας μας ήταν αρκετά μεγάλος, γεγονός που υποδηλώνει εμπειρία, γνώση και ωριμότητα του επιστημονικού προσωπικού των Ιδρυμάτων Αγωγής αλλά πιθανότατα και κούραση ή μείωση του ενδιαφέροντός τους.
- Παρατηρήθηκε έλλειψη σε θέματα μετεκπαίδευσης του επιστημονικού προσωπικού των Ιδρυμάτων Αγωγής, παρότι το αντικείμενο απαιτεί διαρκή επιμόρφωση και ενημέρωση στις επιστημονικές εξελίξεις.
- Από το 1968 μέχρι το 1973 είχαν διοριστεί πέντε άτομα. Από το 1974 μέχρι το 1984 είχαν διοριστεί έξι άτομα. Στη συνέχεια από το 1986 μέχρι το 1995 διορίστηκαν τέσσερα άτομα. Συμπεραίνουμε ότι η λήψη μέτρων κοινωνικής πρόνοιας είναι πιο έντονη στην πρώτη

¹¹ Ι. Ν. Παρασκευόπουλος, *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1993, σσ. 132-146.

¹² Ι. Ν. Παρασκευόπουλος, *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, τ. 2^{ος}, Αθήνα 1993, σσ. 13-15. Βλ., επίσης, G. Breakwell, *Η συνέντευξη*, μετάφρ.-επιμέλεια: Α. Κάντας, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σσ. 100 κ. εξ. Βλ. και C. Javeau, *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο. Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*, επιμέλεια και απόδοση στα ελληνικά: Κ. Τζαννόνε-Τζώρτζη, εκδ. τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα 1996, σσ. 67.

περίοδο. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται μέσα από τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα καθώς και από το «φιλολαϊκό» πρόσωπο της τότε κυβέρνησης. Επίσης, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός της πρόσληψης τριών ατόμων μέσα στο 1974, χρονολογία-μεταίχμιο λόγω της έναρξης της εποχής της μεταπολίτευσης. Από εκεί και πέρα είναι εμφανής η έλλειψη προσλήψεων, γεγονός που υποδηλώνει μια σταδιακή έλλειψη μέτρων κοινωνικής πρόνοιας. Η απόκλιση διορισμών ανά έτος αυξάνεται με το πέρασμα των χρόνων και κορυφώνεται τα τελευταία χρόνια, όπου παρατηρείται διορισμός ανά 4-5 χρόνια. Ωστόσο, η αραίωση των διορισμών του επιστημονικού προσωπικού, είναι λογικό να απέφερε μείωση της αποτελεσματικότητας της ιδρυματικής αγωγής ανηλίκων στη χώρα μας. Μπορεί όμως και να αποδεικνύει έναν προβληματισμό από την πλευρά της Πολιτείας για τη λειτουργία των Ιδρυμάτων Αγωγής τα τελευταία χρόνια και μια πιθανή αλλαγή στην οργάνωση και τη λειτουργία του θεσμού.

- Οκτώ άτομα έχουν από 15 μέχρι 24 χρόνια επαγγελματικής εμπειρίας, πέντε άτομα έχουν από 25 μέχρι 32 χρόνια επαγγελματικής εμπειρίας, και δύο άτομα έχουν 4 χρόνια επαγγελματικής εμπειρίας. Επομένως, ο μέσος όρος του συνόλου επαγγελματικής εμπειρίας του επιστημονικού προσωπικού των Ιδρυμάτων Αγωγής παρατηρείται αρκετά υψηλός, γεγονός που υποδηλώνει εμπειρία στο αντικείμενο αλλά πιθανότατα και κόπωση σε ένα τόσο δύσκολο αντικείμενο, όπως οι ανήλικοι που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής.

Ευρήματα και ερμηνεία

Παρατηρήθηκε ότι το επιστημονικό προσωπικό των ανηλίκων της χώρας μας διαθέτει μια προοδευτική άποψη για την ιδρυματική αγωγή. Η συνισταμένη των εκτιμήσεων του επιστημονικού προσωπικού για την κρατούσα κατάσταση μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής εκφράζεται μέσα από τον προβληματισμό τους για την ύπαρξη προβλημάτων στη δόμηση όρων της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας. Η παραπάνω διαπίστωση αναλύεται στις εξής προσδιοριστικές θεωρήσεις/ συντεταγμένες:

- Το νομικό πλαίσιο είναι κοινό για όλα τα Ιδρύματα Αγωγής. Ωστόσο, το Ίδρυμα Αγωγής θηλέων Παπάγου περιλαμβάνει ένα πιο ιδρυματικό περιβάλλον. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη διάκριση της κοινωνικής στάσης και νοοτροπίας απέναντι στα δύο φύλα.
- Απαιτείται συχνή αλλαγή των υπαλλήλων που εργάζονται μέσα στα ιδρύματα -τόσο σε επίπεδο επιστημονικού προσωπικού όσο και σε επίπεδο προσωπικού επίβλεψης- λόγω δυσκολίας του αντικειμένου εργασίας τους, με σκοπό να αποφευχθεί η ψυχολογική αποτελμάτωση και η δημοσιοϋπαλληλική νοοτροπία του προσωπικού.
- Το επίπεδο εκπαίδευσης του προσωπικού επίβλεψης επιβάλλεται να αναβαθμιστεί, προκειμένου να αποφευχθεί η «διγλωσσία» μεταξύ φυλακτικού και επιστημονικού προσωπικού στην αντιμετώπιση των ανηλίκων που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής ή έχουν αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά.
- Οι ανήλικοι μέσα στα ιδρύματα, αν και δείχνουν ικανοποιημένοι λόγω της ασφάλειας από τη διαμονή τους μέσα σε αυτά, έχουν ανάγκη από ένα πιο αποτελεσματικό και οργανωμένο ημερήσιο πρόγραμμα σε επίπεδο σχολικής εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης και ψυχαγωγίας.
- Η ύπαρξη της ιδρυματικής αγωγής είναι άμεσα συνυφασμένη με την κοινωνική αντίληψη και στάση. Συνολικά, απαιτείται διεπιστημονική προσέγγιση και παιδαγωγική νοοτροπία στην αντιμετώπιση των ανηλίκων παραβατών ή ανηλίκων με προβλήματα προσαρμογής στο κοινωνικό περιβάλλον.

Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε στα Ιδρύματα Αγωγής ανηλίκων της χώρας μας οδήγησε στις εξής διαπιστώσεις:

1) Δεν φαίνεται να έχουν ενσωματωθεί ή χρησιμοποιηθεί ικανοποιητικά τα σύγχρονα δεδομένα της Ψυχολογίας και της Παιδαγωγικής επιστήμης στο πλαίσιο της προσφερόμενης αγωγής μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής ανηλίκων της χώρας μας. Οι υλικο-τεχνικές συνθήκες στα Ιδρύματα Αγωγής και οι σύγχρονες παιδαγωγικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν σε αυτά δεν εναρμονίστηκαν πλήρως με τα σύγχρονα ψυχολογικά και παιδαγωγικά πορίσματα.

2) Το παιδαγωγικό στοιχείο στην οργάνωση των Ιδρυμάτων Αγωγής δεν αποτελεί ολοκληρωμένη παιδαγωγική διαδικασία, αλλά συνιστά μεμονωμένες παιδαγωγικές παρεμβάσεις. Όσον αφορά στη μεταχείριση του ανήλικου παραβάτη μέσα στο Ίδρυμα Αγωγής, η ποιότητα της προσφερόμενης αγωγής δεν έχει τη μορφή ολοκληρωμένης παιδαγωγικής διαδικασίας. Η εφαρμογή των παιδαγωγικών μεθόδων συνιστά παρέμβαση στο όλο σύστημα αγωγής, και όχι ολοκληρωμένο αγωγικό σύστημα.

3) Παρατηρείται αδυναμία ανταπόκρισης της οργάνωσης των Ιδρυμάτων Αγωγής στον τομέα της επαγγελματικής κατάρτισης στις αναφαινόμενες κοινωνικές ανάγκες. Η οργάνωση και η λειτουργία των Ιδρυμάτων Αγωγής δεν ικανοποίησε τις σύγχρονες ανάγκες σχετικά με την επαγγελματική κατάρτιση και τη μετέπειτα επαγγελματική αποκατάσταση των ανήλικων παραβατών και, επομένως, την κοινωνική τους επανένταξη. Συνολικά, η επαγγελματική κατάρτιση των ανηλίκων μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής είναι υποτυπώδης ή πραγματώνεται στο πλαίσιο της εργασιοθεραπείας.

4) Η έρευνα στα Ιδρύματα Αγωγής αποκάλυψε μία «κρίση» στην ιστορική φυσιογνωμία του θεσμού, η οποία αποδίδεται σε μια πολιτισμική καθυστέρηση από την πλευρά των ιδρυμάτων στα κοινωνικά δρώμενα. Ενώ σημειώνεται ραγδαία εξέλιξη δομών και θεσμών σε επίπεδο οικονομίας, τεχνολογίας και κουλτούρας, παρατηρείται παράλληλη καθυστέρηση στην ιδεολογική ταυτότητα και ιστορική «αναγκαιότητα» των Ιδρυμάτων Αγωγής. Με άλλα λόγια, η κοινωνική και ιδεολογική φυσιογνωμία του θεσμού χαρακτηρίστηκε από μια πολιτισμική αναντιστοιχία στα μηνύματα των καιρών.

5) Ο θεσμός ασκεί και στις ημέρες μας -μετά την αλλαγή του όρου από «Αναμορφωτικό Κατάστημα» σε «Ίδρυμα Αγωγής»- μία συμβολική επίδραση στιγματιστικής πρακτικής. Αυτό συμβαίνει, είτε γιατί ο θεσμός στηρίζεται ακόμη σε κλειστές ιδρυματικές δομές και η εφαρμογή της ημιελεύθερης διαβίωσης γίνεται σε πειραματικό στάδιο είτε γιατί η ίδια η κοινωνία δεν είναι έτοιμη να δεχθεί τους ανήλικους παραβάτες λόγω δικών της προκαταλήψεων. Επομένως, ο αντικειμενικός ρόλος των Ιδρυμάτων Αγωγής, δηλαδή η κοινωνική επανένταξη των ανηλίκων παραβατών του νόμου ή των ανηλίκων που βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο, δεν επιτυγχάνεται.

6) Παρατηρείται ότι το συνολικό σύστημα αγωγής των ανηλίκων κατά την ιστορική εξέλιξη του θεσμού δεν παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις στο σύνολό του. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την ύπαρξη παραδοσιακών αντιστάσεων στην προσπάθεια οργάνωσης του θεσμού.

Η επιτόπια έρευνα που πραγματώσαμε στα Ιδρύματα Αγωγής επισημαίνει **παραμέτρους**, ο ρόλος των οποίων επηρεάζει το συνολικό σύστημα της προσφερόμενης αγωγής ανηλίκων. Τέτοιες παράμετροι είναι:

α) Η παιδαγωγική ικανότητα του επιστημονικού προσωπικού και του προσωπικού επίβλεψης, που έρχεται σε επαφή με τον ανήλικο μέσα στο Ίδρυμα Αγωγής, επηρεάζει την αποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου αναμορφωτικού μέτρου.

β) Η λήψη μέτρων, όσον αφορά στην ιδρυματική αγωγή ανηλίκων, συχνά εξαντλείται σε επίπεδο γραφειοκρατίας από την πλευρά της διοικούσας αρχής και δημοσιοϋπαλληλικής νοοτροπίας από την πλευρά του προσωπικού των Ιδρυμάτων Αγωγής. Έτσι, η θέσπιση μέτρων έχει πολλές φορές κατευναστικό χαρακτήρα με ευκαιριακό αποτέλεσμα.

γ) Η ιδρυματική αγωγή αποτελεί κοινωνικό θέμα με «προβληματικές» διαστάσεις, τόσο σε επίπεδο ψυχο-κοινωνικών επιπτώσεων στους ανήλικους παραβάτες ή στους ανήλικους που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής όσο και σε επίπεδο οικονομικού κόστους από την πλευρά της Πολιτείας.

δ) Η ετικετικοποίηση των ανηλίκων σε κοινωνικό επίπεδο συμβαδίζει με την ποιότητα του συστήματος αγωγής μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής. Η επαγγελματική και η κοινωνική αποκατάσταση των ανηλίκων επηρεάζεται από διάφορους λόγους που συσχετίζονται με την ποιότητα της προσφερόμενης αγωγής μέσα στα ιδρύματα, όπως η έλλειψη επαρκούς εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης και ανάλογων εφοδίων, καθώς και η ανυπαρξία μεταϊδρυματικής αρωγής. Έτσι, παρατηρούνται φαινόμενα υποτροπής των ανηλίκων και επανεισαγωγής τους στα Ιδρύματα Αγωγής ή στα Σωφρονιστικά Καταστήματα ανηλίκων.

ε) Η παροχή προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής έχει αντικατασταθεί από την εργασιοθεραπεία· γεγονός που δυσχεραίνει την κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση των ανηλίκων που εξέρχονται από τα ιδρύματα.

στ) Οι κοινωνικές αντιλήψεις και στάσεις απέναντι στα δύο φύλα επηρεάζουν την ιδρυματική αγωγή ανηλίκων και διαμορφώνουν αντίστοιχες στάσεις, π.χ. Η διαβίωση των ανηλίκων στο Ίδρυμα Αγωγής θηλέων Παπάγου είναι αυστηρότερου χαρακτήρα από τη διαβίωση των ανηλίκων μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής αρρένων Βόλου και Κορυδαλλού.

ζ) Παρατηρήθηκε, επίσης, στη στάση του επιστημονικού προσωπικού, περισσότερη προθυμία σε αυτούς που είχαν διορισθεί πιο πρόσφατα· γεγονός που ίσως αποδεικνύει μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση αυτών σχετικά με την εργασία τους.

η) Η σκέψη του νομοθέτη προχωρά πιο γρήγορα από τη γενικότερη κοινωνική αντίληψη και στάση. Συνεπώς, το «γράμμα» του νόμου δεν γίνεται και «πνεύμα»· γεγονός που επισημαίνει τη διαφοροποίηση μεταξύ νομοθετικής θεωρίας και πράξης.

Η εκπαιδευτική διαδικασία του θεσμού και η ανταπόκρισή αυτού στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες

Το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης είναι ίσως ο πιο *δραστικός* παράγοντας συντήρησης της παραβατικότητας, και δη και της νεανικής, εφόσον συντηρεί τις κοινωνικές ανισότητες. Και, εάν προστεθεί και ο στιγματισμός που επέρχεται μέσα από τους μηχανισμούς του κοινωνικού ελέγχου, κατανοεί κανείς καλύτερα την πολιτισμική αποσύνθεση που επιδέχεται ο ανήλικος παραβάτης. Έτσι, ο εγκλεισμός του ανηλίκου στο ίδρυμα και η μύησή του σε ένα δήθεν επανεκπαιδευτικό σύστημα αποκλείει αντί να βελτιώνει.

Οι ανήλικοι που αντιμετωπίζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής ή έχουν αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά έχουν σε αυξημένο βαθμό τα προβλήματα της ηλικίας τους, όπως ανησυχίες, δυσκολίες επαγγελματικού προσανατολισμού, προβλήματα επαγγελματικής απασχόλησης, κ.λπ. Σήμερα, οι νέοι, που βρίσκονται σε ηθικό κίνδυνο ή έχουν αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά, έχουν ανάγκη από ένα αγωγικό πλαίσιο με άξονες αναφοράς τη συναισθηματική υποστήριξη, την επαγγελματική κατάρτιση και την οικονομική ενίσχυση, άξονες που θα τους στηρίζουν στις ανάγκες της αγοράς του 2000, μια αγορά άκρως ανταγωνιστική. Έχουν ανάγκη από ανοικτούς χώρους, οι οποίοι θα λειτουργούν πολυκλαδικά και ευέλικτα στις σύγχρονες επαγγελματικές απαιτήσεις αλλά και παιδαγωγικά με την έννοια της συναισθηματικής υποστήριξης. Δεν έχουν ανάγκη από προστασία και επίβλεψη σε κλειστούς περιορισμένους χώρους. Αυτού του είδους η αντιμετώπιση τους αποδυναμώνει στη σχέση τους με τον υπόλοιπο κοινωνικό ιστό. Αντιθέτως, χρειάζονται ψυχική, συναισθηματική και κοινωνική τόνωση καθώς και παροχή επαγγελματικών εφοδίων.

Ειδικότερα, η ίδρυση του θεσμού των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής αποτελεί μέρος της κοινωνικής ιστορίας του τόπου μας αντανακλώντας πολιτικές, πολιτισμικές και εκπαιδευτικές πτυχές αυτής. Έτσι, η κριτική του συγκεκριμένου θεσμού έχει παιδαγωγικό, πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό χαρακτήρα. Η θεσμική ανάπτυξη των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής, όπως αυτή γεννήθηκε,

διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε στην ελληνική πραγματικότητα, **κατέρριψε το μύθο** για το σχηματισμό και την προώθηση ενός θεσμού (επαν)εκπαιδευτικής πρακτικής με σκοπό την κοινωνική επαν-ένταξη ανηλίκων, οι οποίοι παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής ή έχουν αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά.

Το παραπάνω γεγονός ήλθε ως αποτέλεσμα μιας δυσ-ανάλογης εξέλιξης των κοινωνικών αντιλήψεων και των επιστημονικών δυνατοτήτων σε σχέση με τις παιδαγωγικές μεθόδους σε θεσμικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα να μη μπορέσει να καταστεί σαφές το πολύ σημαντικό κριτήριο της κοινής πολιτικής, κοινωνικής και παιδαγωγικής πρακτικής. Η αντινομία των συμφερόντων, η δυσκαμψία της γραφειοκρατίας, η έλλειψη προτεραιότητας από το Υπουργείο Δικαιοσύνης και οι ανακυκλωτικές αντιδράσεις των συνεχών και επαναλαμβανόμενων πειραματισμών είχαν ως αναπόφευκτο επακόλουθο την έλλειψη λειτουργικότητας θεσμών και δομών, όσον αφορά στην παιδαγωγική εξέλιξη ως δυναμικό μέσο της αγωγής των ανηλίκων μέσα στα Αναμορφωτικά Καταστήματα/ Ιδρύματα Αγωγής-γεγονός, που υπό άλλες συνθήκες θα μπορούσε να αποτελέσει το θεμέλιο και την αφετηρία μιας αγωγικής -και όχι αναμορφωτικής- πράξης μέσα σε ένα αρχικό πλαίσιο βασικών παιδαγωγικών ενεργειών.

Έτσι, ο θεσμός των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής μέσα στο γενικότερο σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης ανηλίκων, αποτέλεσε περισσότερο *πολιτική διαδικασία για την προώθηση επίσημων κρατικών πρακτικών* σε επίπεδο κοινωνικού ελέγχου, με κύριο προορισμό τον έλεγχο της συμπεριφοράς των ανηλίκων, όταν αυτή αντίκειται στο κοινωνικά έννομο.

Επιπλέον, η προσαρμογή του θεσμού στο συνεχώς μεταβαλλόμενο πολιτισμικό και κοινωνικό γίνεσθαι εκφράστηκε μέσα από την «αποτυχία» της ιδρυματικής αγωγής σε επίπεδο επαν-εκπαίδευσης των ανηλίκων. Έτσι, η ιστορική ιδιαιτερότητα του θεσμού των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα εξελίχθηκε περισσότερο στη βάση της κάλυψης επιμέρους κοινωνικών αναγκών της ελληνικής κοινωνίας, παρά ως αυτόνομη έκφραση ενός αυτόφωτου ιδεολογικού και εκπαιδευτικού σχήματος για την κοινωνική ένταξη ανηλίκων παραβατών του νόμου.

Συνολικά, η οργάνωση και η διαμόρφωση του θεσμού των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής μέσα στον ιστορικό παράγοντα του χρόνου αποτέλεσε περισσότερο μια **μορφή επίσημου κοινωνικού ελέγχου** για ανηλίκους που ανέπτυξαν παραβατική συμπεριφορά. Και αυτό, επειδή η κοινωνική αντίληψη και νοοτροπία δεν μπόρεσε να ακολουθήσει την *πολιτισμική επιτάχυνση και την ανάγκη δημιουργίας ενός εκπαιδευτικού σχήματος* που να λειτουργεί ως μηχανισμός κοινωνικής ένταξης των ανηλίκων με προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής.

Επομένως, είναι νωρίς να μιλάμε ακόμη για άσκηση ολοκληρωμένης παιδαγωγικής διαδικασίας μέσα στα Ιδρύματα Αγωγής. Όμως, κάνουμε λόγο για ένα πλαίσιο από αυξανόμενες παιδαγωγικές προτεραιότητες σε θεσμικό, διοικητικό και οργανωτικό επίπεδο, ο σωστός χειρισμός των οποίων μπορεί να αποτελέσει μέσο ενεργοποίησης των ρυθμών μετεξέλιξης στη «μεταχείριση» του ανηλίκου, που παρουσιάζει δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής ή έχει αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά. Η ποιοτική αναδιαμόρφωση του θεσμού διαχρονικά στάθηκε δύσκολο έργο και, παρόλο που ο συσχετισμός των ξένων τάσεων, πρακτικών και μεθόδων προβλημάτισε, δεν αξιοποιήθηκε στο έπακρο. Γενικά, η αποτελεσματικότητα της ιδρυματικής αγωγής επηρεάστηκε από επιστημονική μονομέρεια και συγκεχυμένη αντίληψη εξαιτίας παραδοσιακών αντιστάσεων και συντηρητικών εσωτερικών δομών.

Η αμφισβήτηση της ιδρυματικής αγωγής

Συνολικά, σύμφωνα με τις παραπάνω διαπιστώσεις, καταλήγουμε να αμφισβητήσουμε την ποιότητα της ιδρυματικής αγωγής ανηλίκων. Ο θεσμός των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής έφθασε σε ένα καίριο χρονικό σημείο για τη συνέχεια της ύπαρξής του μέσα από την απόδειξη της αδυναμίας του στο θέμα της κοινωνικής (επαν)ένταξης του ανηλίκου που υπέπεσε σε ποινικό παράπτωμα ή του ανηλίκου που βρίσκεται σε ηθικό κίνδυνο. Η ανεπάρκεια του θεσμού ως προς τη λειτουργία της επαν-εκπαιδευτικής διαδικασίας, με κύριο προορισμό: α) τη συναισθηματική συγκρότηση του ανηλίκου, β) την πολιτισμική του ενσωμάτωση, γ) την επαγγελματική του αποκατάσταση, και δ) την κοινωνική του επανένταξη, ενισχύει την άποψη ότι η σύσταση του θεσμού δεν υπήρξε παρά πρόθεση του κράτους να ελέγξει περιθωριοποιημένες και αποκλίνουσες κοινωνικά ομάδες.

Η εκπαιδευτική λειτουργία του θεσμού στάθηκε το “άλλοθι” ενός επίσημου κοινωνικού ελέγχου για συμπεριφορές «αποδοκιμαζόμενες» κοινωνικά. Αυτό, ακριβώς, συνηγορεί στη διαπίστωση ότι ο θεσμός των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής δεν ήρθε απλώς ως αποτέλεσμα ιστορικών συγκυριών. Αντιθέτως, επιβλήθηκε μέσα από την αναγκαιότητα του ποινικού μηχανισμού, και ο όποιος εκπαιδευτικός, επαγγελματικός και επιμορφωτικός του χαρακτήρας αχρηστεύθηκε μέσα από την λειτουργία του πολιτικού και κοινωνικού ελέγχου.

Συνολικά, ο εγκλεισμός του ανηλίκου στο ίδρυμα τον αποξενώνει ουσιαστικά από τον κοινωνικοποιητικό παράγοντα της ίδιας της κοινωνίας, εφόσον το άτομο παύει να αποτελεί λειτουργικό κομμάτι του κοινωνικού συνόλου. Επιπλέον, ο εγκλεισμός λειτουργεί ως εξαναγκασμός συμμόρφωσης στην καθεστηκία τάξη. Έτσι, η καλλιέργεια της προσωπικότητας του ανηλίκου δεν επέρχεται ως αποτέλεσμα αυθόρμητης συμμετοχής του σε μια ποικιλία κοινωνικών δεξιοτήτων. Η προσωπική δράση περιορίζεται και τα κίνητρα για δραστηριότητα και δημιουργία μειώνονται.

Επομένως, ο ανήλικος «ακινητοποιείται» μέσα στο ιδρυματικό περιβάλλον, η ακαμψία του οποίου γεννά και επιφέρει, σε πρώτο επίπεδο, συναισθηματική αλλοτρίωση και, σε δεύτερο επίπεδο, σύγκρουση του ανηλίκου με το κοινωνικά έννομο και καθιερωμένο κάτω από την πίεση διάφορων ηθικο-κοινωνικών απαιτήσεων του ιδρυματικού περιβάλλοντος. Η αναπτυξιακή πορεία του ανηλίκου προσβάλλεται από την επιβεβλημένη προσαρμογή του στο ιδρυματικό περιβάλλον μέσα από την υποχρεωτική τήρηση των κανόνων εγκλεισμού, την άσκηση ελέγχου και, κυρίως, τη δημιουργία αρνητικών αισθημάτων για την αυτο-εικόνα του μέσω της καλλιέργειας αισθημάτων ενοχής και απομονωτισμού.

Ο ανήλικος που ανέπτυξε παραβατική συμπεριφορά ή παρουσίασε δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής, όταν εγκλείεται μέσα στο Ίδρυμα Αγωγής, αντιλαμβάνεται τον τιμωρητικό χαρακτήρα του αναμορφωτικού μέτρου και όχι την παιδαγωγική πρόθεση και πράξη. Και αυτό συμβαίνει, διότι μέσα στα ιδρύματα υπάρχουν κατασταλτικοί μηχανισμοί αντίληψης και θεώρησης των πραγμάτων που ενισχύονται από την ψυχολογία του κλειστού-ιδρυματικού συστήματος, το οποίο στην κοινή γνώμη φαίνεται να λειτουργεί ως φυλακή και όχι ως «ίδρυμα» ανηλίκων με την όποια ιδιαιτερότητα αυτό συνεπάγεται.

Άποψή μας είναι: α) Ο θεσμός των Αναμορφωτικών Καταστημάτων/ Ιδρυμάτων Αγωγής «διαφύλαξε» το μύθο μιας υγιούς κοινωνίας, η οποία περικλείει-προστατεύει τα περιθωριοποιημένα μέλη της, ενώ στην πραγματικότητα τα αποκλείει μέσα από την παραγωγή και την ανα-παραγωγή αρνητικών κοινωνικών στερεότυπων. β) Επιπλέον, η λειτουργία του θεσμού στηρίχθηκε πολιτισμικά σε μια γενική αντίληψη ότι η «αναμόρφωση» και η «επανακοινωνικοποίηση» του παρεκκλίνοντος ατόμου επιτυγχάνεται μέσα σε ίδρυμα. γ) Τέλος, το οικονομικό κόστος των Ιδρυμάτων κρίνεται ασύμφορο, καθώς μάλιστα η επαγγελματική και η κοινωνική αποκατάσταση των ανηλίκων παραβατών δεν επιτυγχάνεται, η αντικειμενική υπόσταση των Ιδρυμάτων Αγωγής μέσα στο κοινωνικό σύνολο πλήττεται.

Αυτό, ακριβώς, σημειώνουμε ότι αποτελεί ένα μήνυμα για ένα δυναμικό και ολοκληρωμένο πλαίσιο παιδαγωγικής δραστηριότητας, θεμέλιο και αφετηρία του οποίου θα είναι η παιδευτική διαδικασία, προκειμένου να επιτευχθεί η επαγγελματική και η κοινωνική ένταξη ανηλίκων που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής σε ένα σταθερό σύστημα κοινωνικών αξιών, όπου θα είναι σαφές το δικαίωμα στην επαγγελματική κατάρτιση, στην ενημέρωση και τη συμμετοχή στην παραγωγή, στη φυσική και την ψυχική υγεία, και γενικά το δικαίωμα σε ένα ευπρεπές βιοτικό επίπεδο μέσω της επαγγελματικής, κοινωνικής και πνευματικής ολοκλήρωσης του νεαρού ατόμου.

Όμως, δικαίωμα σημαίνει πληροφόρηση· στοιχειώδες δημοκρατικό δικαίωμα όλων ανεξαιρέτως των πολιτών. Η πληροφόρηση διευρύνει τις επιλογές των νέων, εφόσον τους ενημερώνει σχετικά με δυνατότητες, ευκαιρίες και μέσα, αναγκαία για τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων για τη ζωή του ατόμου. Μια όμως διασφάλιση ενός τέτοιου δημοκρατικού δικαιώματος για να είναι ουσιαστική χρειάζεται πρόσβαση του ατόμου, και δη και του νέου, στους τομείς της *Εκπαίδευσης*, της *Επαγγελματικής κατάρτισης*, της *Επιμόρφωσης*, της *Απασχόλησης* και *εργασίας*, της *Ψυχαγωγίας*, καθώς και της συμμετοχής του σε δραστηριότητες *Τέχνης* και τον *Πολιτισμό*.

Ωστόσο, η κατάργηση της ιδρυματικής αγωγής είναι ουτοπία με τις σημερινές κοινωνικές και ιδεολογικές δομές. Γι' αυτό το λόγο δίδεται έμφαση στη μείωση της ιδρυματικής αγωγής μέσα από εναλλακτικές προτάσεις **εκπαιδευτικού και κοινωνικού** χαρακτήρα.

Μέθοδοι αντιμετώπισης - Προτάσεις

Θεωρούμε ότι αυτό που αναγνωρίζεται ως *Δίκαιο*, *Έννομο* ή κοινωνικά *Επιθυμητό* πρέπει να αντανακλάται γενικά στη μορφή και το χαρακτήρα της Εκπαίδευσης αναπτύσσοντας, έτσι, μια εκπαιδευτική αντίληψη, απώτερος στόχος της οποίας θα είναι η διασφάλιση της κοινωνικής τάξης και ευρυθμίας. Ο παραπάνω στόχος απαιτεί πάνω από όλα έναν ορισμένο τύπο εκπαιδευτικής διαδικασίας, ο οποίος με έναν ευλύγιστο και δυναμικό τρόπο θα μπορεί να ενσωματώνει τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας καθώς και τις ραγδαίες αλλαγές που συντελούνται μέσα στις πολύπλοκες συνθήκες της κοινωνικής συμβίωσης. Μείζονα ρόλο σε αυτή τη διαδικασία μπορεί να παίξει η Αγωγή, ως αναδυόμενη μεταβλητή μέσα από την εμπειρία της κοινωνικής πραγματικότητας, με σκοπό την Πρόληψη εκφράζοντας άμεσα την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών με πρότυπο μια ευνομούμενη κοινωνία.

Η παιδαγωγική παρέμβαση μπορεί να αποτελέσει ένα είδος κοινωνικής και ψυχολογικής πρόληψης, μέσω εσωτερικού ελέγχου, ο οποίος θα ενισχύει το άτομο στη μαθητεία κοινωνικο-πολιτισμικών κανόνων μέσα από τη διερεύνηση νέων προσεγγίσεων για συνεχή κατάρτιση και μάθηση. Για να αξιοποιηθεί, ωστόσο, η ευκαιρία της *ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ* στην αντιμετώπιση της νεανικής *παραβατικότητας* είναι απαραίτητο να υπάρξει συνεχής και συνεπής πρωτοβουλία σε επίπεδο εκπαιδευτικής, πολιτικής και κοινωνικής παρέμβασης. Για την πραγμάτωση μια τέτοιας προοπτικής, θεωρούμε απαραίτητα τα παρακάτω:

1. Η Πρόληψη αποτελεί σοβαρή κοινωνική πρακτική με απώτερο σκοπό την προαγωγή της συναισθηματικής, ψυχικής, σωματικής και κοινωνικής υγείας του ατόμου, και δη και του ανηλίκου. Θεωρούμε ότι μπορεί να προσεγγιστεί και να αναπτυχθεί ως παιδαγωγική διαδικασία μέσα από τους κοινωνικοποιητικούς φορείς. Τέτοιοι φορείς είναι η *οικογένεια*, το *σχολείο*, η *εκκλησία*, η *τοπική αυτοδιοίκηση*, τα *Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*, οι διάφοροι *εργασιακοί*, *πολιτιστικοί*, *αθλητικοί* και *πολιτικοί φορείς*. Όμως, μια τέτοια παιδαγωγική διαδικασία μέσω των

κοινωνικοποιητικών φορέων συνεπάγεται πνεύμα ισοτιμίας και αποφυγή κοινωνικών προκαταλήψεων. Μόνο, έτσι, το άτομο μπορεί να αναπτυχθεί ως κοινωνική μονάδα συνοδευόμενος από αίσθημα ατομικής ευθύνης, συνειδητοποιώντας ότι αυτή η ατομική ευθύνη είναι μέρος της ατομικής Του ελευθερίας. Πιο συγκεκριμένα, η παροχή προληπτικής αγωγής μέσα από τους κοινωνικοποιητικούς φορείς αποκλείει μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, μεταβιβάζοντας θετικά πρότυπα ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς μέσα από την άσκηση εσωτερικοποιημένου ελέγχου και ενισχύοντας τη σύγχρονη πολυσυλλεκτική και πολιτιστικά πολυμερή κοινωνία με ιδέες μακριά από την απομόνωση, το ρατσισμό και την ξενοφοβία.

2. Επομένως, η αγωγή πρόληψης οφείλει να γίνει συστατικό στοιχείο για κάθε τύπο εκπαιδευτικής δραστηριότητας από το Νηπιαγωγείο ως το Πανεπιστήμιο. Η αγωγική δραστηριότητα στο σύνολό της οφείλει να προετοιμάσει τους νέους ανθρώπους να συμμετάσχουν με έναν τρόπο ανεξάρτητο και κριτικά αδέσμευτο στη λύση των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων. Η αγωγή με σκοπό την πρόληψη της νεανικής παραβατικότητας πρέπει να θεωρηθεί ως ένα ιδιαίτερο παιδαγωγικό έργο μέσα από τη διαδικασία εντοπισμού και πρόληψης συμπτωμάτων νεανικής παραβατικότητας. Η καταπολέμηση συμπτωμάτων προ-παραβατικής ή παραβατικής συμπεριφοράς μπορεί να επιτευχθεί με μια *αγωγική διαδικασία*, όπου η κοινωνική ένταξη του ατόμου θα επιτυγχάνεται με ενεργητική παρέμβαση μέσα στο σχολικό χώρο με σκοπό την καταπολέμηση τέτοιων συμπτωμάτων. Η παρέμβαση αυτή θα στηρίζεται σε άξονες, όπως:

- Η τοποθέτηση προβλημάτων ατομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς.
- Η συζήτηση και η αναζήτηση αιτιών.
- Η αυτο-αξιολόγηση και η αξιολόγηση αντικειμενικής πραγματικότητας.
- Η παραδοχή προβλημάτων και αρνητικών κειμένων του περιβάλλοντος.
- Η αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων συμπεριφοράς, η ευελιξία δυνατοτήτων και επιλογών και η προσπάθεια μεταλλαγής αρνητικών χαρακτηριστικών που προέρχονται από τραυματικά βιώματα.
- Η διόρθωση της συμπεριφοράς, η εκτίμηση της προσωπικής αξίας, η ανασκευή στόχων, η κοινωνική πρωτοβουλία, η εφαρμογή θετικών στάσεων ζωής, η εκπαίδευση σε κοινωνικές, μορφωτικές, πολιτιστικές και επαγγελματικές δεξιότητες.
- Η αναγέννηση του ατόμου.

3. Επίσης, η παραδοσιακή μορφή του δάσκαλου εμφανίζεται παρωχημένη και αδύναμη στο να ανταποκριθεί στις πολύμορφες κοινωνικές ανάγκες του παρόντος. Η νέα μορφή εκπαιδευτικού, δάσκαλου-διαμεσολαβητή, μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες μιας *προληπτικής αγωγής*, στόχοι της οποίας θα είναι: α) η ολοκληρωμένη γενική εκπαίδευση του ανηλίκου, συνταγματικό του άλλωστε δικαίωμα, β) ο επαγγελματικός προσανατολισμός του και η επαγγελματική κατάρτισή του και, γ) παράλληλα η άσκηση συμβουλευτικής σε διάφορα προβλήματα που αντιμετωπίζει.

4. Συνολικά, θεωρούμε ότι η Εκπαίδευση μπορεί να περιορίσει προβλήματα με τη δημιουργία *διευκολυντικού περιβάλλοντος*. Γι' αυτό το λόγο, προτείνουμε ένα σύστημα παιδαγωγικό, στο οποίο η αγωγή θα έχει τον πρώτο λόγο για να αξιοποιήσει το ενεργητικό δυναμικό του παιδιού. Εκτίμησή μας είναι ότι η αγωγή δεν μπορεί να διαφοροποιήσει τις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Και αυτό, διότι οι αιτίες της παραβατικότητας δεν βρίσκονται στην επιθετική διαπαιδαγώγηση των ατόμων αλλά στον εξαιρετικά πολύπλοκο συνδυασμό των κοινωνικών, ιδεολογικών, οικονομικών και άλλων σχέσεων και συγκρούσεων στην παγκόσμια πραγματικότητα. Ωστόσο, η αγωγική διαδικασία μπορεί να διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ο οποίος θα λαμβάνει υπόψη του τις πολλαπλές σχέσεις σε κοινωνικό, κοινοτικό και παγκόσμιο επίπεδο. Και, επίσης, μπορεί να προετοιμάσει και να

συντηρήσει μεταβολές προς αυτήν την κατεύθυνση διαπλάθοντας συνειδήσεις μέσα από την ανάπτυξη και τη σταθεροποίηση πιο υγιών κοινωνικών δομών.

Δίδοντας έμφαση στις παιδαγωγικές προτεραιότητες και προσπερνώντας νομικές κατηγορίες, κοινωνικούς ορισμούς, αξιολογικούς χαρακτηρισμούς και επιστημονικές διαμάχες, κάνουμε λόγο για την ανάπτυξη ενός **εκπαιδευτικού μοντέλου ψυχο-κοινωνικής παρέμβασης**, όπου ο ανήλικος

- ενημερώνεται σε επίπεδο κοινωνικών συνθηκών, παροχών και αναγκών,
- εκπαιδεύεται, ενισχύεται και ενθαρρύνεται για συμμετοχή στην κοινωνική και παραγωγική-εργασιακή ζωή,
- ενεργοποιείται σε ευκαιρίες επικοινωνίας, αυτοέκφρασης, ψυχαγωγίας και πολιτισμικής δημιουργίας,
- καταρτίζεται επαγγελματικά, υποστηρίζεται συναισθηματικά και καθοδηγείται σε επαγγελματικό και προσωπικό επίπεδο,

με σκοπό: α) να γνωρίσει καλύτερα και πληρέστερα τον εαυτό του και τις δυνατότητές του καθώς και τα δικαιώματά του, β) να ενημερωθεί για νομικά θέματα και ποινικές κυρώσεις, φορείς εκπαίδευσης, υγείας και πρόνοιας, επιδοτούμενα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης καθώς και τρόπους ανεύρεσης εργασίας.

Είναι κοινωνική ανάγκη η δημιουργία σταθερών δομών συναισθηματικής και κοινωνικής υποστήριξης καθώς και επαγγελματικής αποκατάστασης, διότι νέοι που έχουν αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά ή παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής έχουν ανάγκη από:

- χρηστικές γνώσεις και εργαστηριακή κατάρτιση σε κλάδους παραγωγής,
- παροχή ευκαιριών για εκπαίδευση,
- κοινωνική συμμετοχή και δημιουργικότητα,
- πληροφόρηση και επικοινωνία, και
- συναισθηματική στήριξη με σκοπό την προσωπική τους ανασυγκρότηση.

Επιβάλλεται η δημιουργία θεσμικών αλλαγών και τεχνικών επέμβασης του κράτους σχετικά με συμπεριφορές που αποτελούν κίνδυνο για τις κοινωνικές λειτουργίες μέσα, όμως, από την *ενσωμάτωση* του ατόμου που παρουσιάζει δυσχέρειες προσαρμογής στο κοινωνικό σύνολο, τον *επαναπροσδιορισμό* του ρόλου του ως μέλους αυτού του συνόλου, την *ελεύθερη* επιλογή και συμμετοχή του σε κοινωνικές δραστηριότητες αποκατάστασης προκειμένου να επιτευχθεί η *απεξάρτησή* του από αρνητικές συνήθειες και ενέργειες, καθώς και την *εξασφάλιση* μιας εγγυημένης ελευθερίας με τον όρο της συμμετοχής του σε προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης.

5. Συνολικά, η Πολιτεία πρέπει να αναλάβει το πολιτικό και το οικονομικό κόστος θέτοντας το πρόβλημα σε ολοκληρωμένη βάση. Αυτό μπορεί να γίνει: α) με την απομάκρυνση των ανηλίκων από το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης σε μια σφαιρική σε κοινωνικό επίπεδο αντιμετώπιση-προσέγγιση μέσω παιδαγωγικών και ψυχολογικών πρακτικών, β) με τη διευκόλυνση ανηλίκων, που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής, σε θέματα εύρεσης εργασίας μέσω της καλύτερης οργάνωσης στην ενημέρωση αυτών των ατόμων σχετικά με κενές εργασιακές θέσεις, γ) με τη θέσπιση κινήτρων στις επιχειρήσεις με στόχο την απορρόφηση ατόμων με παρόμοια προβλήματα, δ) με τη χρηματοδότηση, επίσης, αυτών των ατόμων, εφόσον αντιμετωπίζουν οικονομικό πρόβλημα, για το χρονικό διάστημα που παραμένουν άνεργοι, ε) με την ποιοτική αναβάθμιση προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης για τα άτομα αυτά και συγχρόνως συσχέτιση αυτών των προγραμμάτων με τις προοπτικές απασχόλησης στην αγορά εργασίας, στ) με έρευνα αγοράς, η οποία θα καταδεικνύει τις πραγματικές ανάγκες της ελληνικής αγοράς και, παράλληλα, οργάνωση δράσεων για δυνατότητα λήψης κενών θέσεων εργασίας από άτομα που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής, ή δυνατότητα ένταξής τους σε

προσφερόμενα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης βάσει των επαγγελματικών εμπειριών τους, των δεξιοτήτων τους και του επιπέδου εκπαίδευσής τους, ζ) με την αναβάθμιση της ποιότητας στο χώρο της εργασίας, του σχολείου και του Πανεπιστημίου, καθώς και η) με τη δημιουργία συνείδησης στον πολίτη για κατανόηση και ενθάρρυνση των νέων με προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής.

Η νεανική παραβατικότητα είναι πρόβλημα σύνθετο και πολυπρισματικό. Γι' αυτό απαιτεί διεπιστημονική προσέγγιση μέσω γενικότερου συντονισμού οργάνων για μακροπρόθεσμους σχεδιασμούς και εφαρμογές αποτελεσματικών προγραμμάτων. Απαιτείται **νέα δόμηση** των προσδιοριστικών όρων της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία θα στηριχθεί στους εξής άξονες:

(Α) Καθορισμός στόχων και προτεραιοτήτων από την Πολιτεία. Σε αυτό το επίπεδο προτείνουμε:

- Βαθύτερη κατανόηση της παιδαγωγικής πτυχής στην εκτέλεση και την επίτευξη του κοινωνικού έργου.
- Επίβλεψη για την εφαρμογή των μέτρων χωρίς πολιτικούς συμβιβασμούς, με εύκαμπτες και ελαστικές εφαρμογές νόμων.
- Διαμόρφωση και ανάπτυξη ειδικής κοινωνικής πολιτικής στον τομέα των ανηλίκων σε υποχρεωτική βάση τοπικής αυτοδιοίκησης. Π.χ. Δίκτυο πληροφόρησης για γονείς και μαθητές.
- Οι Εταιρείες Προστασίας Ανηλίκων δύνανται να λειτουργήσουν ευρύτερα προσαρμοσμένες στις κοινωνικές ανάγκες ως Κέντρα Νεότητας, Στέγης, Συμβουλευτικής, Ψυχαγωγίας, Μόρφωσης.
- Δημιουργία διαλόγου μεταξύ πολιτικών και ερευνητών σε διεθνές επίπεδο.
- Προσπάθεια για τη συνεργασία οικονομικών και ανθρωπιστικών επιστημών με σκοπό την ανάπτυξη και άσκηση Εγκληματοπροληπτικής πολιτικής.
- Συμμετοχή της Πολιτείας στα εγκληματικά δρώμενα μέσα από τη διεξαγωγή ερευνών και στατιστικών προσαρμοσμένων στα δεδομένα της χώρας μας.
- Ανάπτυξη πολιτικών στρατηγικών εμπνεόμενων από τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και παράλληλη ευαισθητοποίηση του κοινού.

(Β) Επαναξιολόγηση κοινωνικών προβλημάτων και επαναπροσανατολισμός κοινωνικών στόχων. Ειδικότερα, προτείνουμε:

- Χρηματοδοτική στήριξη προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης για νεαρά άτομα.
- Επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση του κοινού στη διαδικασία αποποινικοποίησης και αποϊδρυματοποίησης των ανήλικων παραβατών του νόμου με σκοπό την αποτροπή του στιγματισμού τους.
- Διεπιστημονική συνεργασία επιστημόνων για επιλογή κατάλληλων μεθόδων εκπαίδευσης ανήλικων παραβατών ή ανηλίκων με προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής και, παράλληλα, ειδική εκπαίδευση κατάλληλου και εξειδικευμένου ψυχοπαιδαγωγικού προσωπικού.
- Συντονισμένη προσπάθεια κοινωνικής αναβάθμισης του ρόλου του ανήλικου που υπέπεσε σε ποινικό παράπτωμα με σκοπό τη συμμετοχή του σε θέσεις εργασίας, και άρση των συναισθηματικών, των ηθικών, των ψυχικών, των κοινωνικών και των πολιτικών δυσχερειών για την κοινωνική και επαγγελματική αποκατάστασή του.
- Υλική και ηθική στήριξη των οικογενειών των ανήλικων παραβατών του νόμου.
- Δημιουργία πολιτιστικής κίνησης μέσα στα ιδρύματα και παροχή κινήτρων μόρφωσης, εργασίας και αγωγής, με σκοπό να μετουσιωθεί η εμπειρία του εγκλεισμού μέσα στο ίδρυμα σε τέχνη, δημιουργικότητα και θετικό τρόπο επιρροής πάνω στους ανήλικους παραβάτες.
- Επέκταση του εθελοντισμού, πέρα από θέματα ψυχαγωγίας και φιλανθρωπίας, σε διάθεση θέσεων εργασίας στους ανήλικους παραβάτες. Παράλληλα, παροχή κινήτρων από την πλευρά της Πολιτείας, π.χ. φοροαπαλλαγές εργοδοτών για πρόσληψη νέων που έχουν παρουσιάσει προ-παραβατική ή παραβατική συμπεριφορά.
- Σωστός οικονομικός, κοινωνικός, πολιτικός και περιβαλλοντικός σχεδιασμός μέσα από μια μακροπρόθεσμη στρατηγική Εγκληματοπροληπτικής πολιτικής σε Νομοθετικό, Σωφρονιστικό, Δικαστικό επίπεδο καθώς και σε επίπεδο κοινωνικοποιητικών παραγόντων.
- Συνείδηση ότι ο σεβασμός στη ζωή αποτελεί τρόπο ζωής, διότι τόσο τα ποινικά παραπτώματα όσο και τα ηθικά αδικήματα αποτελούν προσβολή των θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

(Γ) *Κατανομή ευθυνών σε επιστήμονες, πολιτικούς και κοινή γνώμη.* Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνουμε:

- Συναίσθηση της ατομικής ευθύνης του πολίτη.
- Συναίσθηση των ειδικών ότι η αγωγή των ανήλικων παραβατών πρέπει να προσαρμοστεί στα ελληνικά δεδομένα.
- Συναίσθηση ευθύνης της Πολιτείας σε επίπεδο Κοινοτήτων, Δήμων, Ενορίας, Εκκλησίας, Σχολείου, Οικογένειας.
- Έμφαση στη δεξιοτεχνία και τη διορατικότητα του νομικού, του παιδαγωγού, του σωφρονιστικού υπαλλήλου, του δικαστικού και του εκκλησιαστικού λειτουργού.
- Ευαισθητοποίηση του κοινού στο θέμα των ιδιαίτερων αναγκών των αποκλινόντων ατόμων και ανάλογη κοινωνική αντιμετώπιση σε επίπεδο εκπαιδευτικών και μορφωτικών δυνατοτήτων των ατόμων αυτών, φιλικότητας, επικοινωνίας καθώς και αναγνώρισης της αξίας της προσωπικότητάς τους.
- Διαμόρφωση συγκεκριμένου σκοπού της επιστήμης της Εγκληματολογίας και της Ψυχολογίας: Όχι θεωρητικές κατασκευές αλλά μείωση της εγκληματικότητας μέσα από τις αξίες που διασφαλίζονται από την ίδια την πράξη της ζωής.

6. Τέλος, προτείνουμε την ύπαρξη ολοκληρωμένης και ικανής *διοικητικής μέριμνας* για τη διαμόρφωση **πολυδύναμων κέντρων ανοικτής προστασίας** με σκοπό τον περιορισμό της ιδρυματικής αγωγής. Και κάνουμε λόγο για περιορισμό της ιδρυματικής αγωγής, διότι θα ήταν ουτοπία να μιλάμε για εξάλειψη της ιδρυματικής αγωγής με τις σημερινές κοινωνικές και ιδεολογικές δομές. Στο πλαίσιο τέτοιων πολυδύναμων κέντρων μπορεί να υπάρξει και να πραγματοποιηθεί η θέσπιση ενός Ελεύθερου (επαν)Εκπαιδευτικού Θεσμού, με προτεινόμενη ονομασία: **«Εστίες Παιδαγωγικής Υποστήριξης νέων με κοινωνικές δυσκολίες»**.

Βασική στρατηγική αυτού του θεσμού θα είναι η πρόληψη της νεανικής περιθωριοποίησης και αποξένωσης με τη σύμπραξη, ωστόσο, των ίδιων των ανήλικων ως *συ-σχεδιαστών* στη διαδικασία ενίσχυσης της συμμετοχής τους στην κοινωνική και την οικονομική ζωή. Απαραίτητη, δηλαδή, προϋπόθεση θα είναι η προσωπική επιλογή του ατόμου στη συμμετοχή αυτή καθώς και η ανάληψη ευθύνης του, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την τέλεση αξιόποινων πράξεων. Βασικές αρχές λειτουργίας του θεσμού θα είναι: α) η εμπιστοσύνη στην ομάδα, β) η αλληλοβοήθεια, και γ) ο σεβασμός στην ατομική ελευθερία. Οι δύο κεντρικοί άξονες που θα διέπουν την οργάνωση του θεσμού θα είναι: α) η *κοινότητα*, και β) η *αυτοβοήθεια*. Οι δύο αυτοί άξονες μπορούν να προσεγγιστούν μέσα από ένα περιβάλλον συμβίωσης για άτομα με κοινά προβλήματα, όπου συγχρόνως το κάθε μέλος μέσω της υποστήριξης των άλλων θα προσπαθεί να βοηθήσει τον εαυτό του.

Ο θεσμός αυτός θα αφορά νεαρά άτομα ηλικίας 7-21 ετών, τα οποία αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες ανάγκες στη διαδικασία της κοινωνικής ένταξής τους, δηλαδή **«νεαρά άτομα με κοινωνικές δυσκολίες»**. Ειδικότερα, θα στρέφεται σε ανήλικους με αδυναμία συμμετοχής στην κοινωνική ζωή και την παραγωγική διαδικασία, σε ανήλικους που έχουν εμπλακεί στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης, που στερούνται πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα και, γενικά, νεαρά άτομα που αντιμετωπίζουν προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού.

Το μέτρο αυτό θα κινείται τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ποινικό-δικαστικό επίπεδο με κυρίαρχο άξονα την **παιδαγωγική βοήθεια**. Γι' αυτό το λόγο δίδουμε έμφαση στην εκπαίδευση και τη διαπαιδαγώγηση αυτών των ανήλικων με τη βοήθεια κατάλληλου και εξειδικευμένου προσωπικού. Το πρόβλημα της νεανικής παραβατικότητας θα προσεγγίζεται μέσα από την *ενεργοποίηση* των ίδιων των νέων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους και την *προσφορά* ευκαιριών σε επίπεδο επικοινωνίας, συμβουλευτικής, εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας, επαγγελματικής κατάρτισης, στέγασης. Κυρίαρχη επιδίωξη θα είναι η προσπάθεια για ένταξη στην παραγωγική εργασία, η οποία αποτελεί το βασικό άξονα της

κοινωνικής στήριξης, της ομαλής προσαρμογής και της ισότιμης ένταξης του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο. Παράλληλα, θα είναι ένας θεσμός ανοικτός στην εθελοντική προσφορά, συνεργασία και συμμετοχή ατόμων, κοινωνικών ομάδων και κρατικών φορέων.

Είναι σκόπιμο να τονίσουμε ότι η εκπαίδευση πρέπει να είναι υποχρεωτική σε όλα τα επίπεδα. Η σχολική εκπαίδευση είναι δικαίωμα όλων των ανηλίκων και η στέρησή της αποτελεί στέρηση των δικαιωμάτων του. Οι ανήλικοι, ακόμα και αν τυγχάνουν προβλημάτων, συναισθηματικών νοητικών είτε προβλημάτων κοινωνικής προσαρμογής, πρέπει να τύχουν *αγωγής «επί μέτρω»*. Η διαφορική διάγνωση θα βοηθήσει στην εφαρμογή της θεραπευτικής παιδαγωγικής και την κατάρτιση διδακτικού προγράμματος, το οποίο θα είναι ομόλογο των ψυχολογικών χαρακτηριστικών των ανηλίκων.

Σκοπός του θα είναι η πρόληψη των νέων από την τέλεση αξιόποινων πράξεων, και η κοινωνική αποκατάσταση ατόμων που έχουν τελήσει αξιόποινη πράξη. Κύρια **χαρακτηριστικά** του παραπάνω θεσμού θα είναι τα παρακάτω: α) Να έχει μικρότερο κόστος από το ισχύον ιδρυματικό πλαίσιο. β) Να είναι αποτελεσματικότερο. γ) Να μην είναι αυταρχικό. δ) Να υπάρχει παράλληλη εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση καθώς και κατοχύρωση ίσων ευκαιριών μεταξύ ομαλά κοινωνικοποιημένων ανηλίκων και ανηλίκων με προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής. ε) Παράλληλα να υπάρχει ευαισθητοποίηση του κοινού σε θέματα νεανικής παραβατικότητας. στ) Να μην υπάρχει αναφορά σε όρους συναισθηματικά φορτισμένους, που παραπέμπουν σε ιδρυματισμό, εγκλεισμό, κ.λπ.

Ο θεσμός μπορεί να πραγματώνεται στους εξής **τομείς**: α) Συμβουλευτική-Πληροφόρηση, β) Εκπαίδευση, γ) Επαγγελματική κατάρτιση και προώθηση στην εργασία, δ) Στέγαση, ε) Επίβλεψη, στ) Μεταϊδρυματική αρωγή. Η οργάνωση και η λειτουργία του νέου συστήματος είναι δυνατό να θεμελιώνεται στα εξής **επίπεδα**: **A. Κέντρα υποστήριξης και συμβουλευτικής**. Θα διακρίνονται σε: α) Κέντρα προσανατολισμού για ανήλικους που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής. β) Κέντρα υποδοχής και παρατήρησης για ανήλικους παραβάτες του νόμου. **B. Κέντρα εκπαίδευσης και Κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης**. **Γ. Κέντρα Εποπτευόμενης Ελευθερίας** (Χώροι εγκλεισμού). **Δ. Μονάδες μεταϊδρυματικής αρωγής**.

Συνολικά, η φιλοσοφία αυτού του συστήματος θα πρέπει να στηρίζεται σε τρία **προγράμματα**: **A. Πρόγραμμα Εκπαίδευσης**. Η προστασία της παιδικής ηλικίας ως έννομο αγαθό μπορεί να περιέχει τους εξής τομείς: α) Κοινωνική προστασία, η οποία θα περιλαμβάνει *Πολιτική Σχεδιασμού και Πρόληψη* μέσα από τη σύνθεση πολλαπλών επιπέδων (ιδεολογικό, παιδαγωγικό, ψυχολογικό, αστυνομικό), και θεσμών (οικογένεια, σχολείο, εκκλησία, πολιτεία, δικαιοσύνη, ψυχαγωγία, κατοικία, τοπικές οργανώσεις). β) Νομική προστασία, η οποία θα περιλαμβάνει *Πολιτική επιτήρησης, Καταστολή*, Οργάνωση θεσμού σε πλαίσιο *διαπαιδαγώγησης και επαγγελματικής εκπαίδευσης* των ανηλίκων παραβατών με σκοπό την κοινωνική τους ένταξη. **B. Πρόγραμμα Αυτοδιαχείρισης**. Αυτό το πρόγραμμα μπορεί να περιέχει: α) *Προώθηση* συγκεκριμένων δεξιοτήτων για εξομάλυνση σχέσης ατόμου και περιβάλλοντος, όπως ενθάρρυνση, παροχή κινήτρων για μόρφωση και επαγγελματική καταξίωση, σύναψη διαπροσωπικών σχέσεων, ψυχαγωγία. β) *Θεραπευτική ατμόσφαιρα*, όπως αναγνώριση, αποδοχή, αποφυγή κριτικής, σεβασμός στην προσωπικότητα των ανηλίκων. **Γ. Πρόγραμμα Επαγγελματικής εκπαίδευσης**. Αυτό το πρόγραμμα μπορεί να διακρίνεται στα εξής στάδια: 1.*Άσκηση Συμβουλευτικού έργου* με παράλληλο Επαγγελματικό προσανατολισμό. 2.*Επαγγελματική εκπαίδευση*, βάσει: α) Σταδίου επαγγελματικής κατάρτισης, β) Σταδίου επαγγελματικής άσκησης, γ) Σταδίου επαγγελματικής αποκατάστασης και οικονομικής ενίσχυσης. 3.*Κοινωνική Πολιτική* σε επίπεδο διαφώτισης και ενημέρωσης των πολιτών: α) Έρευνα για τις ανάγκες της αγοράς και ανάλογο προσανατολισμό των προγραμμάτων. β) Ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των εργοδοτών για εξάλειψη των προκαταλήψεων απέναντι στους ανήλικους με κοινωνικές

δυσκολίες. γ) Ίδρυση γραφείων επαγγελματικής στήριξης και επανένταξης για τους ανήλικους παραβάτες.

Η υλοποίηση του προτεινόμενου συστήματος μπορεί να γίνει βάσει των εξής **πεδίων αντιμετώπισης** και αυτό, εξαιτίας της ανάγκης πολλών και διαφορετικών περιπτώσεων στην αντιμετώπιση της νεανικής παραβατικότητας: 1. Ιατρο-παιδαγωγικές και θεραπευτικές μονάδες. Τις θεωρούμε αναγκαίες για άτομα που κάνουν χρήση τοξικών ουσιών και χρειάζονται θεραπευτική αγωγή. 2. Στέγες φιλοξενίας και εργασίας. Θα αφορά νέους που παρουσιάζουν δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής ή έχουν αναπτύξει παραβατική συμπεριφορά. Θα περιέχουν: α) σχολική εκπαίδευση και β) επαγγελματική κατάρτιση. 3. Εγκλεισμός. Θα αφορά σοβαρότερα αδικήματα, τα οποία τιμωρούνται με ποινές στερητικές της ελευθερίας. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού θα είναι υποχρεωτική: α) η σχολική εκπαίδευση και β) η επαγγελματική κατάρτιση.

Τέλος, θέλουμε να τονίσουμε ότι η κατάργηση της ιδρυματικής αγωγής είναι τόπος ουτοπικός και αγγίζει μάλλον εξεζητημένες θεωρητικές κατασκευές. Ωστόσο, από τη δική μας πλευρά, προτείνοντας ένα μοντέλο με εκπαιδευτική δομή και κοινωνικές διαστάσεις, ευελπιστούμε σε μια προσέγγιση με εναλλακτικές διαπιστώσεις και θέσεις στο συγκεκριμένο θέμα.

Επίλογος

Η Εκπαίδευση, ως ζωτικός παράγοντας διαμόρφωσης μιας κοινωνίας, πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα από την ανάληψη υποχρεώσεων και την πραγμάτωση πρακτικών με σκοπό την ευημερία του ανηλίκου. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη δέσμευση παροχής ίσων ευκαιριών μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας μακριά από κοινωνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις. Αυτό σημαίνει ισότιμους όρους στην προώθηση παροχών κατάρτισης, απασχόλησης καθώς, επίσης, εργασίας και αμοιβής.

Συνεπώς, απότερος στόχος μιας μελλοντικής κοινωνικής αντίληψης και πρακτικής πρέπει να είναι η παροχή ενός επαρκούς επιπέδου εκπαίδευσης, υγείας και απασχόλησης. Ο στόχος αυτός συνεπάγεται επικέντρωση των προσπαθειών στη λειτουργική ενσωμάτωση ατόμων με δυσχέρειες κοινωνικής προσαρμογής μέσα από την εκπαιδευτική τους ολοκλήρωση, την επαγγελματική τους κατάρτιση και αποκατάσταση, την οικονομική και κοινωνική τους ένταξη, την ανεξάρτητη διαβίωσή τους.

Προκειμένου να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι, απαιτείται έργο για τη μεγιστοποίηση ευκαιριών σε επίπεδο κατάρτισης, τεχνολογίας και εκπαίδευσης για όλα τα νεαρά άτομα, καθώς και προώθηση στόχων για ενθάρρυνση ανταλλαγής πληροφοριών και εμπειριών μεταξύ οργανώσεων, φορέων, εθνικών κυβερνήσεων σχετικά με καινοτόμες ιδέες, πρακτικές και τρόπους ένταξης.

Ο σκοπός μιας παιδαγωγικής προσέγγισης-αντιμετώπισης δεν είναι απλώς η εξάλειψη δυσχερειών κοινωνικής προσαρμογής ή συμπτωμάτων παραβατικής συμπεριφοράς. Μια συμπεριφορά, η οποία αντίκειται στο κοινωνικά έννομο, θεωρείται σύμπτωμα μιας βαθύτερης ψυχικής, συναισθηματικής και κοινωνικής δυσλειτουργίας του ατόμου. Στόχος μιας τέτοιας προσέγγισης είναι η απόκτηση από το νεαρό άτομο αισθήματος αυτοπεποίθησης, ανάληψης ατομικής ευθύνης καθώς και συναισθηματικής συγκρότησης, ικανής για την επιτυχή αντιμετώπιση επώδυνων εμπειριών σε προσωπικό επίπεδο ή συγκρούσεων σε κοινωνικό επίπεδο.

Το αίσθημα κοινωνικότητας αποτελεί ενυπάρχουσα κοινωνικο-ψυχολογική υπόσταση στο άτομο. Βάσει αυτού προσδιορίζονται η προσωπική ολοκλήρωση του ατόμου, η επιτυχία και η αποτυχία του στη ζωή, η αυτοεικόνα του και η αξιοπρεπής προβολή αυτής στην κοινωνία καθώς και το αξιολογικό του σύστημα. Η εξελικτική πορεία του ατόμου θα

αναγνωριστεί ή θα απορριφθεί μέσα από τα προβλήματα της ζωής σε σχέση με το βαθμό κοινωνικότητας που το ίδιο το άτομο διαθέτει¹³.

Ο ιδρυματισμός οδηγεί στην κοινωνική επανένταξη του ανήλικου παραβάτη μέσα από την αναδόμηση μιας αρνητικής εικόνας του Εγώ. Ο στιγματισμός επέρχεται μέσα από τη διαμόρφωση της αυτοεικόνας του νεαρού ατόμου στο ρόλο του «εγκληματία» μέσα στην κοινωνική πρακτική. Ο υποβιβασμός και η απομόνωση «γδύνουν» τον ανήλικο από τον προηγούμενο κοινωνικό ρόλο του και του προσδίδουν μια καινούργια κοινωνική ταυτότητα εξαιτίας της ιδρυματικής του θέσης. Η επαναδόμηση της ταυτότητας του ατόμου επιφέρει και τη διαφοροποίηση της ταυτότητάς του από τον ίδιο. Ο στιγματισμός του ατόμου σε κοινωνικό επίπεδο έχει καταστρεπτικά αποτελέσματα για τη μετέπειτα πορεία του, και δη και του νέου, διότι του αφαιρεί κάθε διάθεσης βελτίωσης. Σε αυτό εμείς προτάσσουμε την ανάπτυξη ενός **συναισθήματος αλληλεγγύης απέναντι στον νέο Άνθρωπο**, και ιδιαίτερα σε αυτόν που σε κάποια φάση της ζωής του παρεξέκκλινε από το κοινωνικά έννομο και καθιερωμένο.

Τέλος, η πολιτειακή παρέμβαση μπορεί να εισέλθει σε νέες φάσεις κοινωνικών πρακτικών, λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβαλλόμενες κοινωνικο-οικονομικές ανάγκες και πολιτισμικές συνθήκες, το υψηλό πρόβλημα ανεργίας και τα έντονα ψυχο-κοινωνικά προβλήματα των νέων. Η ανηλικότητα αποτελεί κοινωνικό μόρφωμα και έχει ύψιστο δικαίωμα σε ένα ασφαλές, ψυχικά υγιές, δημιουργικό και επαγγελματικά παραγωγικό μέλλον.

---

¹³ J. Rattner, *Ατομική ψυχολογία. Εισαγωγή στη θεωρία της ψυχολογίας του βάθους του Άλφρεντ Άντλερ*, μετάφρ. Γιώργου Βαμβαλή, Β΄ έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1970, σσ. 42.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- L. Cohen, L. Manion**, *Research Methods in Education*, Croom Helm Ltd., London 1980. Το συγκεκριμένο βιβλίο κυκλοφορήθηκε μεταφρασμένο στην ελληνική γλώσσα με τον τίτλο: *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μετάφρ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου, εκδ. Έκφραση, Αθήνα 1997.
- Αντ. Κ. Δανασσή-Αφεντάκη**, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική, τ. Β΄, Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής και Διδακτικής σκέψης*, Δ΄ έκδοση, Αθήνα 1993.
- K. Haerringer**, «Εγκληματικότητα νέων», *Μ.Π.Ε.*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα-Herder, τ. 2^{ος}, Αθήνα 1967, σσ. 278-280.
- Γ. Θ. Καρακατσάνη**, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία και κοινωνιολογία του Σχολείου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1989.
- N. Korsten**, «Αναμορφωτήρια», *Μ.Π.Ε.*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα-Herder, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1967, σσ. 214.
- N. E. Κουράκη**, *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες, Α΄: Θεωρία και πρακτική της ποινικής καταστολής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- N. E. Κουράκη, Φ. Μηλιώνη και ερευνητική ομάδα φοιτητών της Νομικής Σχολής Αθηνών**, *Έρευνα στις ελληνικές φυλακές, Α΄, Τα σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας*, «Ποινικά» αρ. 44, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995.
- Χ. Λεούση**, *Αξιολόγηση γνωστικών ψυχολογικών κριτηρίων*, Σεμινάριο Κλινικών ψυχολόγων, Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής, Αθήνα 1975.
- Π. Μαντζάνα**, *Πεσταλότσι. Ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης. Ζωή-Έργο-Παιδαγωγικές ιδέες*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1993.
- I. Σ. Μαρκαντώνη**, *Σύγχρονα ζητήματα Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας* (Άρθρα και μελετήματα), Αθήνα 1969, σσ. 168-207.
- I. Σ. Μαρκαντώνη**, *Ο ελεύθερος χρόνος εις τον αιώνα της τεχνικής, Συμβολή εις την Παιδαγωγικήν της σχολής*, Αθήνα 1973.
- I. Σ. Μαρκαντώνη, Α. Β. Ρήγα** κ. συν., *Οικογένεια, Μητρότητα, Αναδοχή, Διεπιστημονική προσέγγιση*, εκδ. Δ. Μαυρομάτη, Αθήνα 1991.
- Μ. Μπακατσούλα**, *Οι φυγόπονοι επαίται και αλήται*, 1944.
- Λ. Μπεζέ**, *Ανήλικοι παραβάτες. Μελέτη 20 περιπτώσεων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.
- Λ. Μπεζέ**, «Δυσκοινωνικότητα των νέων και δυσκολία προσαρμογής του αναμορφωτικού συστήματος». Στο συμπόσιο: Μπεζέ Λουκία (επιμελήτρια έκδοσης), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων (Επανεκπαίδευση-Ένταξη)*, σσ. 29-38, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990.
- N. Πανάγου, Μ. Ταβουλάρη, Σ. Τσόκλα**, «Έρευνα για την κρατούσα κατάσταση και βελτίωση στα ιδρύματα αγωγής ανηλίκων και σωφρονιστικό κατάστημα ανηλίκων Κορυδαλλού», *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη*, Αθήνα 1991, σσ. 497-520.
- Γ. Πανούση**, *Οι κοινωνικές σχέσεις ως αναγκαίοι όροι της εγκληματογένεσης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.
- I. N. Παρασκευόπουλου**, *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, τόμος 1^{ος} και 2^{ος}, Αθήνα 1993.

Α. Πιπινέλη, *Η μεταχείρισις των παραστρατημένων ανηλίκων. Η κοινωνική αποστολή του δικαστού ανηλίκων*, Αθήνα 1954.

Α. Πιπινέλη-Ποταμιάνου, *Τα αίτια της αντικοινωνικής συμπεριφοράς*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1958.

Α. Α. Ρήγα, *Παιδαγωγική επιστήμη, τ. Β΄, Διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση της αγωγής (Συμβολή στην Ιστορία της Αγωγής)*, Β΄ έκδοση, Αθήνα 1993.

J. Rattner, *Ατομική ψυχολογία. Εισαγωγή στη θεωρία της ψυχολογίας του βάρθους του Άλφρεντ Άντλερ*, μετάφρ. Γιώργου Βαμβαλή, Β΄ έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1970.

Π. Σαββουλίδη, «Κοινωνικοποίηση και επανακοινωνικοποίηση;». Στο συμπόσιο: Μπεζέ Λουκία (επιμελήτρια έκδοσης), *Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων (Επανεκπαίδευση-Ένταξη)*, σσ. 303-305, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990.

Κ. Α. Σπινέλλη, «Ανήλικοι εγκληματίες ή νεαροί παραβάτες; Το πρόβλημα υπό το πρίσμα της "θεωρίας της ετικέτας"», *Ποινικά Χρονικά*, 26, 1976, σσ. 785-800.

Μ. Σπυρόπουλου, «Αναμορφωτήρια (Παρ' υμίν)», *Μ.Π.Ε.*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα-Herder, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1967, σσ. 214-215.

Το Παιδαγωγικό ημερολόγιο του Πεσταλότσι. Βιογραφικό Σημείωμα-Επιλογή κειμένων-Μετάφραση, επιμέλεια: Αλέξανδρου Κοσμόπουλου, Αθήνα 1970.

Α. Χάιδου, *Η ιδρυματική και εξωιδρυματική μεταχείριση των ανηλίκων στην Ελλάδα και το εξωτερικό*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990.

